

BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
İLAHİYYAT FAKÜLTƏSİNİN

ELMİ
MƏCMUƏSİ

№ 13 APREL (NİSAN) 2010

ƏRƏB DİLÇİLİK TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ MÖVCUD OLAN MÜXTƏLİF İSTİQAMƏTLƏR

Səbinə MİRZƏYEVA

Dünya dilçiliyinin ayrılmaz hissəsi olan ərəb dilçiliyi öz inkişafında uzun müddətli, daha doğrusu, 1400 illik tarixi bir yol keçmişdir. İslamın yaranması ilə ərəb cəmiyyətinin həyatının bütün sahələrində müşahidə olunan inkişaf və canlanma, təbii ki, ərəb dilindən də yan keçə bilməzdi. Ölkəni bürümüş fətuhət dalğası başa çatdıqdan, yəni böyük ərəb xilafəti yarandıqdan sonra “ərəb dili problemi” özünü daha aydın şəkildə göstərməyə başladı ki, bu da dilçilərin, filoloqların və mütəfəkkirlərin bu sahəyə daha ciddi yanaşmasını zəruri edirdi. Ərəb qəbilələri arasında müxtəlif ləhcələrin mövcudluğu, müsəlman ordusunun tərkibində bir çox qəbilələrin nümayəndələri iştirak etdiyindən işğal olunmuş ərazilərdə müxtəlif ləhcələrin yayılması, yerli xalq-qeyri-ərəblər tərəfindən bu ləhcələrə yeni çalarların vurulması, ən başlıcası isə Quranın dili ilə danışmaq dili olan ləhcələr arasında ciddi fərqlərin mövcudluğu ərəb qrammatikasının sistemləşdirilməsini, ərəb nəhvinin sərhədlərinin (qayda-qanunlarının) müəyyənləşdirilməsini tələb edirdi. Elə buna görə də işğal olunmuş ərazilərdə məktəb və mədrəsələrin açılması, ərəb dilinin tədrisi geniş vüsət alır, məscidlərdə keçirilən məşğələlərdə Quranın qiraəti, ərəb dilinin qayda-qanunları öyrənilirdi.

Adətən ərəb dilçiliyinin yaranmasını dini amillərlə bağlayırlar. Bu baxımdan doktor Əli Əbul Məkarimin fikirləri diqqətə layiqdir. O, özünün “Əl-Mədxəl ilə dirasəti-n-nəhv” əsərində ərəb dilçiliyinin yaranmasını stimullaşdıran amillərdən danışarkən onları ictimai və dini olaraq iki yerə bölür. İctimai amil dedikdə ərəb qəbilələri ilə qeyri-ərəblərin qaynayıb-qarışması, beləliklə, xilafət tərkibində böyük müsəlman ümmətinin formalaşması nəzərdə tutulur. İnsanların qarşılıqlı ünsiyyətini təmin edən “dil faktoru” olmadan isə bu, yəni belə bir cəmiyyətin formalaşması mümkün deyil. Dini amil dedikdə sonuncu haqq din olan İslamın insanlara

Quran vasitəsilə göndərilməsi, Quranın isə ərəb dilində olması nəzərdə tutulur. İslamın məhz ərəb dilində göndərilməsi ərəb dilinin geniş imkanlarından xəbər verərək onun Quran təlimində əvəzolunmaz əhəmiyyət kəsb etdiyini bir daha sübut edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu iki amil eyni məqsədə xidmət etməsinə baxmayaraq qarşılıqlı əks təsirə malikdir. Belə ki, ictimai amil müsəlman dövlətində yaşayan müxtəlif millətlər arasında qarşılıqlı anlaşmanı təmin etmək üçün “müştərək dil”in formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Beləliklə, qarşılıqlı anlaşmanı təmin edən qeyd etdiyimiz bu “müştərək dil” ərəb dilinin ən sadə ifadə vasitələrindən yararlanaraq dildə sauf (səs) məhsulunu genişləndirmiş, nəticədə, sözün sonundakı dəyişikliklərə (qrammatik qayda-qanunlara) riayət etməyə ehtiyac qalmamışdır. Dini amil isə ictimai amildən fərqli olaraq “müştərək dil” prinsipindən deyil, “vahid dil” prinsipindən çıxış edir. Sərhədləri müəyyənləşdirilmiş, qayda-qanunlarla sistemləşdirilmiş dil olmadan həmin dilin və bu dildə göndərilmiş dinin tədrisi mümkün deyil. Qeyri-ərəblər arasında dilin (və dinin) tədrisini asanlaşdırmaq, onların arasında fikir və əqidə birliyinə nail olmaq üçün sistemləşdirilmiş vahid dilin mövcudluğu zəruridir.(5,38)

Həmin dövrdəki mövcud Bəsrə mühiti ilə tanış olarkən ərəb dilçiliyinin nə üçün məhz Bəsrədə formalaşması tamamilə aydın olur. Bu dövrdə nə Şam, nə Misir, nə də xilafətin digər mərkəzi şəhərlərinin mühiti İraq, xüsusilə də Bəsrə mühiti ilə müqayisə olunacaq səviyyədə deyildi. Şam hələ İslamdan əvvəl burada məskunlaşmış ərəb qəbilələri vasitəsilə lazımi səviyyədə ərəbləşmişdi və buna görə də ərəb dili problemi burada o qədər də kəskin xarakter almamışdı. Misirə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu mərhələdə Misirə çox az qəbilə mühacirət etmişdi. Buna görə də Bəsrədən fərqli olaraq Misirdə ərəb dilinin təhlükə altında olması faktı hiss olunmurdu. Bəsrənin əlverişli təbii mühiti, Ərəbistan yarımadasından və Şamdan gələn, həmçinin İrana aparan səhra ticarət yollarının buradan keçməsi Bəsrədə məskunlaşan insanların tərkib etibarilə müxtəlifliyinə, Bəsrə cəmiyyətinin təşəkkülündə çoxsaylı ünsürlərin iştirakına zəmin yaratmışdır. Heç də təsadüfi deyil ki, Bəsrə sözünün mənası onun bu özelliyi ilə əlaqələndirilir. Bəsrə bəzi filoloqların fikrincə, bəs rah sözlərindən (çoxlu ayrıca yol) götürülüb.(1,18)

Başqa bir versiyaya görə isə Bəsrə möhkəm daşlı sərt yer deməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Bəsrə II Rəşidi xəlifəsi Ömər in hakimiyyəti zamanında müsəlmanlar İraqın cənub-şərqini fəth etdikdən sonra onun əmri ilə 635-ci ildə Ərəb sərkərdəsi Ütbə bin Qəzvan tərəfindən inşa edilmişdir.

Ütbə Bəsrənin abadlığına fikir vermiş, orada tez bir zamanda məscidlər, saraylar, bazarlar, dükənlər, hamamlar və s. ictimai binalar tikilmişdir.

Bəsrənin ilk sakinləri Ütbənin sərkərdəlik etdiyi ordunun döyüşçüləri bəzi mühacirlərdən ibarət idi. Sonralar şəhərə müxtəlif ərəb qəbilələri (Rəbiə, Təmin, Səqif, Qeys, Əsəd və s.) və başqa xalqların nümayəndələrindən ibarət olan məvalilər, xüsusilə farslar axışmışlar. 656-cı ildə baş vermiş Cəməl müharibəsindən sonra burada III Rəşidi xəlifəsi Osmanın, Aişənin, ilk əshablardan Zübeyrin və Talhanın tərəfdarları çoxalmışdı. Sıffin müharibəsindən sonra (657) xəlifə Əlidən ayrılmış xaricilər də burada az deyildi. (5,76)

Bəsrənin coğrafi mövqeyi, Fars körfəzində Şət-t-ül Ərəb çayının mənsəbində yerləşməsi, onun az bir müddət içərisində böyük şəhərə, İraqın çox mühüm ticarət limanına çevrilməsinə, həm iqtisadi, həm də mədəni cəhətdən inkişaf etməsinə zəmin yaratmışdı. Bəsrə Əməvilər dövründə genişləniş şəhər formasına düşmüş, Abbasilər dövründə isə özünün çiçəklənmə dövrünü keçirmişdir. Bəsrə Hindistan və Çin ilə ticarətdə əsas rol oynayır. Gözəl imarətləri, bağ-bağatı, bol suyu olan bu şəhər tezliklə bir sıra ərəb qəbilələrinin və qeyri-ərəb müsəlmanların diqqətini cəlb etmiş, tacirlərin, səyyahların, alim və şairlərin toplaşdığı bir yer olmuşdur. Qısa bir müddət ərzində üç yüz min nəfərə çatan bəsrəlilərin böyük hissəsini qeyri-ərəblər (mövlələr) təşkil edirdi. Artıq xilafət tərkibində həm ərəb ədəbi dilində, həm ərəb qəbilələrinin müxtəlif ləhcələrindən, həm ərəblər tərəfindən işğal olunmuş ərazilərin dilindən, həm də fətuhat dalğasının yaratdığı yeni cəmiyyətlərdə millətlərin bir-birinə qaynayıb qarışması nəticəsində yaranan dil formasından istifadə olunurdu. Dilin bu dərəcədə şaxələndiyi və hamını öz ətrafında birləşdirəcək vahid dilə böyük ehtiyacın hiss olunduğu bir dövrdə ərəb dili nəinki "fəthlərin dili" olaraq, həm də sonuncu haqq din olan İslamın dili kimi özünü bütün müsəlmanlara təqdim edir.

Ərəb "nəhvinin" (qrammatika elminin) mənşəyi, nə vaxt yaranması, ümumiyyətlə, əvvəlcədən mövcud olub-olmaması haqda bir sıra nəzəriyyələr

mövcuddür. Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, ərəb qrammatika elmi əksər dilçilərin fikrincə, İslamın birinci yüzilliyində yaranmışdır. Bəzi dilçi alim və mütəxəssislərin fikirlərinə görə isə ərəblər həmişə söhbət edərkən ərəb dilinin qanunlarına riayət etmiş, ərəb nəhvi hələ qədim zamanlardan onlarda mövcud olmuşdur. Zaman keçdikcə nəhv (qrammatika elmi) ərəblər arasında unudulmuş, lakin İslamın gəlişi ilə o, yenidən doğulmuşdur. Belə dilçilərdən Əhməd ibn Fərisini misal göstərə bilərik. O, bu fikirləri “**Əs-Sahibi**” kitabının əvvəlində qeyd edir. İyirminci əsrin ən görkəmli filoloqu, doqmatik ilahiyatçısı, dilçi alimi və böyük müfəssiri Şeyx Məhəmməd Təntəvi özünün “**Nəşəton nəhvi və tərxi əşhurun nəhat**” əsərində bütün bu fikirlərin əsassız olduğunu qeyd edir. (7,10)

Avropa şərqşünası Litman öz mühazirələrində yazır: “Bu elmin mənşəyi haqqında avropalılar arasında bir çox ziddiyyətli fikirlər vardır. Bəziləri onun ərəb ölkələrinə Yunanıstandan - yunan fəlsəfəsindən keçdiyini qeyd edir. Bir çoxları isə bunu inkar edərək “xurma ağacı” ərəb torpağında bitdiyi kimi nəhv (ərəb qrammatika) elmi də ərəblər tərəfindən yaradılmışdır” fikrini irəli sürürlər. Ərəb dilçilərinin günümüzədək qələmə aldıkları kitablar da bunu sübut edir. Biz bu məsələdə “mötədilçilik” prinsipini üstün tuturuq. Bu o deməkdir ki, düzdür, ilk öncə ərəb nəhvini məhz ərəblər yaratmışdır, yəni Sibəvehinin kitabında onun və ondan əvvəlkilərin ixtira etdiklərindən başqa heç nə yoxdur. Lakin ərəblər yunan fəlsəfəsini Sıryani dilindən tərcümə edərək öyrəndikdə ondan dilçiliyə dair də bəzi şeylər əxz etmişlər”. (7,12)

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çoxlarının ərəb dilçiliyinə qarşı belə qərəzli mövqedən çıxış etməsinə baxmayaraq bu fikirlər öz təsdiqini tapmamış və ərəb nəhvini xarici təsirlərə məruz qalmadığı ərəb dilçiləri tərəfindən sübuta yetirilmişdir.

Orta əsr filoloqlarının əksəriyyəti ərəb qrammatika elminin yaranmasını IV xəlifə Əli ibn Əbu Talibin (ö 661) və onun ardıcıllarından biri olan Əbu Əsvəd əd-Duəlinin adı ilə bağlayırlar (605-688). Onların bu barədə söylədikləri rəvayətlərin bir çoxunda göstərilir ki, əd-Duəli ərəb dilinin qayda-qanunlarını Əlidən öyrənmiş və onun tövsiyyəsi ilə qrammatikaya aid əsər yazmağa başlamışdır. Əli nitq hissələrini, onların mənalarını müəyyənləşdirmiş, sonra əd-Duəliyə bu işi davam etdirməyi əmr etmişdir. Əd-Duəli “innə” tipli modal sözlərin siyahısını tərtib edib Əliyə göstərmiş,

Əli isə ona “ləkinne” sözünü də buraya daxil etməyi məsləhət görmüşdür. Bundan sonra əd-Duəli nöqtə şəklində işlənən hərəkələri (qısa səsləri) müəyyənləşdirmiş, ərəb dilində fail, məful (feli sifətlər), ön qoşmalar, ismin halları, təəccüb bildirən fellər və başqa qrammatik hadisələri işləyib hazırlamışdır.(1,8)

Müasir dilçi Məhəmməd əl-Muxtar Vələd Əbbah da özünün “Tarix ən-nəhv əl-ərəbi fi-l məşriq va-l məğrib” kitabında bu fikrə şərik çıxdığını qeyd edir. Lakin Şeyx Təntavinin bu barədə olan fikirləri ziddiyyətlidir. Belə ki, o, əvvəlcə əl-Ənbarinin fikrinə (yəni ərəb qrammatikasının əsası IV xəlifə Əli tərəfindən qoyulmuşdur fikrinə) üstünlük verdiyini qeyd etsə də, az sonra nəhvi (qrammatikanı) tərtib etməyin çox çətin bir iş olduğunu, bunu edən şəxsdən maksimum diqqət və ərəb kəlamını tədqiq etmək üçün asudə vaxt tələb etdiyini vurğulayaraq ömrü kəşməkeşlərlə dolu olan xəlifənin belə bir imkana malik olmadığını yazır. O, fikrini tamamlayaraq bildirir ki, məhz bu səbəblərə görə nəhvin banisi Əbul Əsvəd əd-Duəlidir.

Təbii ki, orta əsr filoloqlarının fikri qarşısında Şeyxin irəli sürdüyü mülahizənin acizliyi şübhələnməzdir.

Ərəb dilçiliyinin öyrənilməsində mövcud olan müxtəlif istiqamətlər, həmçinin onun inkişaf mərhələləri haqqında danışarkən qeyd etməliyə ki, bu barədə dilçilər arasında vahid bir fikir yoxdur. Belə ki, ərəb nəhvinin tarixini tədqiq edərkən hər bir dilçinin bu məsələyə özünəməxsus şəkildə yanaşdığını şahidi oluruq. Məsələn, iyirminci əsrin ən görkəmli şəxsiyyətlərindən olan Şeyx Məhəmməd Təntavi özünün “**Nəşətu-n -nəhvi va tərxi əşhurun - nəhat**” əsərində ərəb dilçiliyinin inkişaf mərhələlərinin dörd yerə bölür. Bu dövrlər aşağıdakılardan ibarətdir: (7,89)

- 1.Yaranma dövrü; Bəsrə.
- 2.İnkişaf dövrü; Bəsrə-Kufə.
- 3.Ərəb nəhvinin kamilləşdiyi dövr; Bəsrə-Kufə.
- 4.Üstünlük(və genişlənmə) dövrü; Bağdad-Əndəlüs-Misir-Şam.

Doktor Əli Əbul Məkarim bir növ Şeyx Təntavi ilə razılaşmır və özünün “**Əl mədxəlu ilə dirasətin - nəhv**” əsərində ərəb dilçiliyinin inkişaf mərhələlərini beş yerə bölür. Onlar ibarətdir:

- 1.Yaranma dövrü
- 2.İnkişaf dövrü
- 3.Təkamül dövrü

4. Daşlaşma (donma) dövrü

5. Hərəkətə gəlmə dövrü.

Müasir ərəb dilçisi Məhəmməd əl-Muxtar Vələd Əbbah özünün “*tərixun nəhvil arabi fil - məşriqi val - məğrib*” əsərində ərəb dilçiliyinin mərhələlərini daha geniş şəkildə izah edərək onu yeddi dövrə bölür. (1,269)

1. عصر النشأ و التأسيس - ərəb dilçiliyinin yaranma dövrü.

Bu mərhələ IV xəlifə Əli ibn Əbu Talibin dövründən başlayaraq Abdullah ibn Əbu İshaq (ö. h.117) əl-Hadraminin dövrünədək (təqribən yüz il) davam etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə ərəb nəhvini ilkin əsaslarının müəyyənləşdirilməsi, prinsip və qanunlarının tərtib edilməsi başa çatmışdır.

2. عصر التدوين و التصنيف - yazmaq, qeydə almaq dövrü. Hicrətin II yüzilliyi.

Bu dövr Əbu Əmr bin əl-Əla (689-770) və İsa ibn Ömər (710-770)-dən başlayaraq Xəlil ibn Əhməd, Sibəveyhini, Əl-Kisaini və əl-Əxfəş əl- Əvsəti əhatə etməklə Yəhya bin Ziyad əl-Fərrada (761-822) başa çatır. Qısa bir müddət ərzində şöhrəti nəinki Bəsrə, hətta Bağdad hüdudlarını aşan “Əl - kitab” əsərinin Sibəveyhi tərəfindən ortaya qoyulması o dövrün artıq lazımı şəkildə inkişaf etdiyini, püxtələşdiyini sübut edir.

3. عصر البيان و التحصيل - hicrətin III yüzilliyi

Üçüncü yüzillik Xəlilinin, Sibəveyhinin, əl-Kisainin, əl-Fərranın fikirlərini genişləndirməklə, onların əsərlərində olan tam açıqlanmamış qaranlıq məqamları izah etməklə və onların əsaslarını aydınlaşdırmaqla məşğul olan Mübərrəd və Sələbin fəaliyyətini əks etdirdiyi üçün eyni zamanda əl - bəyan vat-təqib adlanır.

4. عصر الحصر و التنظير - hicrətin IV yüzilliyi

Hicrətin IV yüzilliyində ərəb nəhvini öyrənilməsi özünün kulminasiya nöqtəsinə çataraq bütün xilafəti əhatə etdi. Beləliklə, qrammatika məktəbləri normaya salınmış (qanuni şəkil almış) nəzəriyyələr forması almağa başladı. Elə buna görə də bu dövrdə müxtəlif ideya istiqamətlərinin, cərəyanların və tendensiyaların formalaşdığını nəzərə alaraq onu “məhdudlaşdırma və müqayisə” dövrü adlandırırıq.

5. عصر التأصيل و التقويم V-VI əsrlər.

Mənşəyin müəyyənləşdirilməsi dövrü.

Beşinci əsrə çatdıqda ərəb nəhvinin öyrənilməsinin ağırlıq mərkəzi məşriqdən məğribə keçir. Bu mərhələ iki yüz ildən artıq davam etmişdir.

6. عصر التصحيح و التثبيت -VII əsrdən müasir dövrədək.

Artıq VII əsrdən başlayaraq ərəb nəhvinin tədqiqi və müzakirəsi cəhdləri bütünlüklə başa çatır, bu istiqamətdə mövcud olan düzgün tədqiqat üsullarından birinin seçilməsi, ümumiləşdirilməsi və təsbit edilməsi zərurəti meydana çıxır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu mərhələ ərəb nəhvinin indiki formasını müəyyənləşdirməyi bacaran Abdullah bin Malik ət-Tai əl-Cəyyani tərəfindən başa çatdırılmışdır. Beş yüz ildən artıqdır ki, ərəb qrammatika elminin öyrənilməsində onun “Əl-əlfıyyə” adı ilə məşhur olan “Əl-xulasa” əsərləri mənbə rolunu oynayır. İbn Malikdən sonra gələn dilçilərə isə onun yolunu davam etdirməkdən, yazdığı kitablara şərh yazmaqdan başqa heç bir şey qalmamışdır. Qeyd etməliyik ki, Əbu Həyyanın və İbn Hişamın yazdığı əsərlər də İbn Malik məktəbinin inkişafı və öz təsdiqini tapması istiqamətində çox mühüm rol oynamışdır.

7. عصر التجديد و التيسير -müasir dövr.

Bu gün də dilçi mütəxəssislər ərəb dilçiliyinin müasir problemləri ilə məşğul olur, qarşıya çıxan suallara cavab tapmağa çalışırlar.

Bir sıra dilçilər ərəb nəhvinin inkişaf tarixini yuxarıda qeyd etdiyimiz üç məşhur dilçidən fərqli olaraq dövrlər üzrə deyil, tabaqat və-l-məratib səpkisində öyrənirlər.

ƏDƏBİYYAT**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ**

1. Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilçiliyi. Maarif, Bakı, 1985
2. Məmmədov Ə.S. Ərəb dili. BDU nəşri, Bakı, 1958
3. Məmmədov Ə.S. Ərəb dilinin qısa kursu. Maarif, Bakı, 1999

RUS DİLİNDƏ

4. Гранде Б.М. Введение в сравнительное изучение семитских языков. М., 1972.
5. Звегинцев В.А. История арабского языкознания (краткий очерк). М., 1958.
6. Каменский Н.С. Вводный курс современного арабского литературного языка. ivM., 1952.

ƏRƏB DİLİNDƏ

7. محمد طنطاوي نشأة النحو و تاريخ اشهر الذخاة طبع مصر عام 1964

РАЗЛИЧНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ АРАБСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Арабское языкознание, являясь неотъемлимой частью мирового языкознания прошел долгий путь, вернее исторический путь развития за 1400 лет.

Обычно, всегда создание Арабского языкознания связывалась с религией. В этом отношении мнение д-ра Али Абдула Мекарами достойны внимания. В своей работе «Ал-Мадхал ила дирасетин – нахв» затрагивая факторы стимулирующие развитие Арабского языкознания разделил их на две группы - общественные и религиозные. Говоря об общественном факторе подразумевается слияние арабских племен с не-арабскими, т.е. формирование великого мусульманского народа в составе Халифата. Без языкового фактора обеспечивающего взаимоотношение между людьми формирование такого общества невозможно. Говоря об религиозном факторе подразумевается Ислам-явлющийся последним правдивым религием посланным людям через священный Коран который на арабском языке.

DIFFERENT DIRECTIONS IN LEARNING THE HISTORY OF THE ARABIC LINGUISTICS

The Arabic linguistics which is an integral part of the world linguistics passed the long, historical way of development for 1400 years.

Generally, the creation of the Arabic linguistics is connected with the religion. On this point, Dr. Ali Abdul Mekarami's view is noteworthy. In his work "Al-Madhal ila dirasetin-nahv" touching upon the factors stimulating the development of the Arabic linguistics, he divided them into two groups - social and religious. Speaking about the social factor the conglomeration of Arabic tribes with non-Arabs, i.e. the formation of the great Muslim people in Caliphate was meant.

Without the language factor supplied by interpersonal relations the formation of such society is impossible. Speaking about the religious factor Islam, the last true religion sent to people through the Holy Koran written in the Arabic language was meant.